

XIV. SZÁZADBELI PAPIROS-OKLEVELEINK VÍZJEGYEI.

SZÖNYI I. LÁSZLÓTÓL.

(Első közlemény.)

I.

A papiros feltalálása az emberiség műveltségének történetében korszakot alkot. Irásanyagul használt elődjei, a papyrus és pergamen, a szellemi élet föllendülése folytán az írásanyagban beállott szükségletet nem tudják többé fedezni, amaz helyhezköttöttsége, emez drágasága miatt. Az írásanyagban mutatkozó hiányt, mely különösen a kancelláriák működésére volt nyomasztó hatással, megszüntette a papiros.

A keleten már virágzó papirosgyártás az arabok hódításai folytán csakhamar utat nyer Európába. Spanyolországban és Itáliában a XII. században honosul meg a papirosgyártás. Rövid időn belül meghódítja Franciaországot s a XIV. század végén Németországot. Európa többi államaiban s így nálunk is a későbbi századokban terjed el a papiroskészítés. Míg keleten a papiros föllépte után nyomban utat talál a kancelláriákba, addig Európában hosszabb időbe kerül, míg versenytársát, a pergament, mely a kancellária egyedüli írásanyaga volt, le tudja győzni. Főleg romlandósága miatt idegenkednek tőle. A kancelláriák munkaköré-

¹ A papiros és a pergamen árának viszonya kitűnik a nagyszombati számadáskönyvből:

1395. Item dedi 40 den. vmb eyn pŭch papír, quod recept notarius civitatis.

1395. Item dedi II. hewt pergamen per 40 den.

E szerint 25 ív papirosnak és 1 db pergamennek ára egyforma volt. *Fejérpataky* László: Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Budapest, 1885. 109. és 110. l.

nek gyarapodtával a papírost többé nem nélkülözhetik. Eddigi adataink szerint a szicíliai kancellária az első, mely a papírost igénybe veszi. Első papíros okleveleink II. Frigyes korából valók, az egyik egy 1228 datummal ellátott mandatum (a bécsi levéltárban őriztetik), a másik 1230-ból való mandatum (a lübecki levéltárban látható). A XIII. és XIV. században Közép és Felső Itália s nemsokára a többi keresztény országok kancelláriái is igénybe veszik a papírost. Németországban a papírosnak oklevélczélokra való használata a XIV. században veszi kezdetét. A patens oklevelek és epistola-félék írásanyaga IV. Károly óta túnyomóan a papíros, utódai alatt az epistola-féléket kizárólag papírosra írják.¹

Hazánkban, melynek oklevélpraxisa legközelebb áll a német-országihoz, szintén a XIV. században kezdődik a papírosnak oklevélczélokra való használata. A legrégebb eddig ismert papíros-oklevelünk 1310-ből való. Ez *Gentilis*nek Pozsonyban kelt s Benedek erdélyi püspökhöz intézett levele, melyben fölszólítja a püspököt, hasson oda, hogy László erdélyi vajda a szent koronát Károly királynak kiadja.² Az országos levéltár legrégebb papíros oklevele az egeri káptalannak 1319. május 18-án kelt bizonyságlevele, melyben *Szentkirályi Lászlófi* Pál, némely birtokfoglalás ellen tiltakozik.³

Mint másutt, úgy nálunk is a papírosnak kancelláriai használata főkép a kancelláriai könyvekre, registerekre, protokollumokra s oly oklevelekre terjedt ki, melyek nem tartalmaznak örökjogú privilegiumot. Utóbbiak kizárólagos írásanyaga továbbra is a pergamen maradt, mert ez az idők viszontagságainak jobban ellenállott s a pecsét tartására, felfüggesztésére is inkább volt alkalmas, mint a gyöngé, romlandóságnak könnyen alávetett, papíros. Külföldön II. Frigyes 1231-ben megtiltotta a nápolyi és amalfii közjegyzőknek, hogy instrumenta publikákat papírosra írjanak. A közjegyzőknek eskü alatt meg kellett fogadniok, hogy ezekre csak

¹ Lásd: *Bresslau*, H. Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien. Leipzig, 1889. 893—895. I. *Wattenbach*, W. Das Schriftwesen im Mittelalter. Leipzig, 1896. 147. I. *Paoli-Lohmeyer* Vorlesungen zur lateinischen Palaeographie und Urkundenlehre. II. Innsbruck, 1895. 77. I.

² Magyar Nemzeti Múzeum lt. M. N. M. 446. alatt.

³ Országos lt. MODL. 1966. atatt.

pergament fognak használni.¹ Nálunk ilyen rendelkezésnek nem találjuk nyomát, de kancelláriai praxisunk állandóan követte.

Hosszabb ideig tart, míg a papiros egyes oklevélfajoknál a pergamennel mint egyenrangú fél, majd mint egyedüli írásanyag lép fel. A XIV. század ötvenes éveit vehetjük azon időpontnak, mikor egyforma mennyiségben vannak oklevelek pergamenre és papirosra írva. A XIV. század második felében mindinkább nő a papiros-oklevelek száma, úgy hogy a század végén már túlsúlyban vannak.

A XIV. századból ránk maradt gazdag papiros-oklevélanyag lehetővé teszi, hogy a XIV. századbeli papiros főbb tulajdonságait tanulmányozzuk. Gazdagnak nevezzük, bár joggal föltehetjük, hogy a papiros-oklevelek nagy része elpusztult, egyfelől már anyaguk mulandóságánál, romlandóságánál fogva, de másfelől azért is, mert a papiros-okleveleket, mint lényegtelen dolgokat tartalmazókat, nem is őrizték oly nagy gonddal, mint a privilegialis okleveleket.

Messzire vezetne s talán legyőzhetetlen akadályokba ütköz-
nék, ha papiros-okleveleink anyagának tökéletes analysisét akar-
nók adni. Annak a ki erre vállalkoznék, minden oklevelet külön
kellene tanulmányozása tárgyává tenni, hogy a rajtuk megfigyelt
tulajdonságokról beszámolhasson. Ez pedig túlságosan tág mun-
kálkodási tér. Azért csak a főbb pontokra: a formátumra, a minő-
ségre, a bordázatra és különösen a vízjegyek tárgyalására szorít-
kozunk.

Már a kínaiaknak, araboknak és egyiptomiaknak voltak határo-
zott formájú papirosaik, a mint a forma alkalmatosságát a kancell-
láriai vagy egyéb használat kívánatossá tette.² Nyugaton a for-
mátumok országonkint, sőt gyárankint változtak, mi sokszor
zavarólag hatott a kereskedelemre. Az általunk vizsgált oklevél-
anyagnál a formátum meghatározása nehézségekkel jár, mert
egyetlen egy oklevelet sem találunk, mely egy teljes ívre van
írva. Valamennyi papiros-oklevél rövid tartalmú s a legtöbb eset-
ben apróbb papiros szeletre van írva, úgy hogy az egy ívhez

¹ Lásd: *Bresslau*, H. 893. l. *Paoli-Lohmeyer* II. 76. l. *Wattenbach*, W. 147—148. l.

² Lásd *Karabacek* I.: *Das arabische Papier*. Wien, 1887. 66—72. l.

tartozó szeletek összekeresése s ennek alapján a formátum meghatározása lehetetlen. A papirosiv nagyságát a meritő forma adta meg s miután különböző helyeken készült meritő formák nagysága egymástól eltérő, a belőlük kikerülő papiros is különféle nagyságot mutat. Sőt valószínű, hogy egy és ugyanazon helyen a papiros használati céljának megfelelőleg különféle formátumban gyártották a papirost. A formátum különböző voltára az ár különféleségéből is következtethetünk, bár az ár nagyságára a minőség is gyakorolhatott befolyást.¹

Minőség tekintetében papiros-oklevélanyagunk nagyon elütő, minek okát az anyag mechanikai feldolgozásában, chemiai természetében és az enyvezés módjának mikéntjében találjuk. Nagy szerepet játszik a papiros minőségére az enyvezés, mely buzakeményítővel vagy állati enyvvel történt. A buzakeményítővel kezelt papirosok sokkal inkább vannak kitéve elporladásnak, mint az állati enyvvel kezelték. Vannak példányaink, melyeket kétszer, sőt háromszor kentek be állati enyvvel, melyek ennél fogva inkább tudtak az idők viszontagságainak ellentállni, mint az egyszerűen kezelték. Sok papiros vastag és laza s így az elsárgulás s más proceszusok hol kisebb, hol nagyobb nyomait látjuk rajtuk; viszont vannak darabjaink, melyeken a századok legkisebb nyomot sem hagytak s úgy néznek ki, mintha nem is régen kerültek volna ki a mester kezéből.

Hogy valamely papiros minőségére, állapotára nagy befolyást gyakorolt a hely és a mód, hol és hogyan konzerválták, azt bizonyítani fölösleges. Különösen a különféle papirosra írt kötött könyvek lapjain tudunk a papiros jósága és minősége között különbséget tenni. Az egyforma konzerválási mód és idő hol kisebb, hol nagyobb nyomot hagy az egyes lapokon.

Az egymásutánban felállított gyárak konkurrencziája a papiros minőségének hanyatlását vonja maga után. A fősúlyt az olcsóságra fektetik: csekélyebb értékű, silányabb anyagot használnak a papiros készítésére, hogy olcsóbb árban túl is adhassanak rajta.

¹ Lásd *Fejérpataky* László: Magyarországi városok régi számadás-könyvei. 486. b) l. »Item pro libro papiri 20 denár« Bártfa 1439., 489. a) l. »Item pro libro papiri 24 denár« Bártfa 1439. — *Stenzel*: Geschichte Schlesiens Bd. I. 361. l. 1387-ben. »Item pro papiro magno«.

A XIV. században gyakran merülnek fel panaszok a papiros minősége ellen s a fejedelmek büntetés terhe alatt követelik, hogy a papirost az előbbihez hasonló jóságban és minőségben készítsék.¹

A papiros minőségének vizsgálatát a XIV. században kellő eszközök hiányában még igen primitív módon végezték. Rendesen az író végezte a vizsgálatot, ki a fősúlyt a színre, a simaságra, a fogásra s arra fektette, nem üt-e át a tinta a papíroson.²

A XIV. századi papirosok tanulmányozásánál lehetetlen a papíroson látható bordázatot figyelmen kívül hagynunk. A meritőforma, mely a papiros készítésének legfontosabb eszköze, számos vízszintes és függőleges drótból álló hálózatot mutat, mely a papíroson lenyomódik s a világosság felé tartva tisztán látható, sőt a durvább bordázatot tapintással is észre vesszük. A hálózat drótjai minden meritőformánál mások, sőt ugyanazon meritőformánál is különböző vastagságú drótokat találunk. A bordázat — mint majd a vízjegyek ábráinál láthatjuk³ a legnagyobb változatosságot tünteti fel s ép ezért csak általánosságban tudjuk jellemezni. A XIV. század első harmadából talált papíroson a bordázat finom és sűrű, ezután körülbelül a század közepéig durvább és szélesebb lesz, a század közepétől a nyolczvanas évekig mindkét mód váltakozva lép fel, ezentúl a szélesebb bordázat mindinkább eltűnik, s már a XV. század elején csak igen ritkán találjuk. Az ötvenes évektől kezdve sokszor a vízjegy közepén átvonuló segítőbordára, mint vízjegytartóra akadunk, e mellett a két középső drótot távolabb állva találjuk s a középén szintén segítődrótnak az alkalmazását látjuk.

A vízjegyek tárgyalásával bővebben foglalkozunk a következő fejezetben.

II.

A vízjegyek használatának bevezetői az olaszok voltak. Az olaszok az araboktól átvett meritőforma alkatrészeihez, a huzalokhoz, egy finom drótból készült jegyet erősítettek kötőszálakkal vagy forrasztással, mely a huzalok módjára a papíroson

¹ *Kirchner E.*: Das Papier. I. 42. l.

² U. o. 43. l.

³ A vízjegyek ábrái későbbi közleményben jelennek meg.

lenyomódott s a világosság felé tartva a papiros vastagságának megfelelőleg hol világosan, hol homályosan látszik. Használatának kezdete a XIII. század nyolczvanas éveibe esik. Az eddig talált legrégebb vízjegy 1285-ből való.¹ A keleti gyárak nem ismerik, ezért a vízjegy nélküli papirost joggal tarthatjuk keleti gyártmánynak. Használata Európában csakhamar általánossá vált. A XIV. században alig akadunk papirosra, mely vízjeggyel ne volna ellátva. Hogy milyen motivumok vezették az olaszokat a vízjegy bevezetésére, arra határozott feleletet ad *Bartolus de Saxoferrato* »De insigniis et armis« című munkájában, mikor azt mondja: »... hic quodlibet folium chartae habet suum signum. Per quod significatur ejus aedificii aut molendini est charta. Dic ergo, quod apud illum remaneat signum, apud quem remanebit aedificium.« Minden gyárnak megvolt a jegye, melyet más gyárnak nem volt szabad használni. Erre vonatkoznak *Bartolus de Saxoferrato* szavai: »Si alius alterius signum acciperet, posset prohiberi«. Már igen korán törvényileg tiltják a vízjegyek utánzását, miből következik, hogy ezen a téren nem ritkán fordulhattak elő panaszok, visszaélések. Egy pörből kifolyólag értesülünk, hogy a XV. század közepe óta a szőlőfürt Piemontban, 1515 óta Fribourgban, La Glane-ban és Marly-ban volt használatos.² Az újonnan alapított gyárak gyakran nem késtek vízjeggyül oly jegyet választani, melyet egy már hírnévnek örvendő gyár használt. Miután a vízjegy utánzásának tilalma csak egy országra szólott s más országban keletkezett gyárakat nem érintett, az új gyár vízjeggyül valamely külföldi gyárnak a jegyét vette át.

A jegyet szabadon választják, legtöbbször minden vonatkozás nélkül, máskor azonban a jegy vonatkozásokra látszik mutatni, melyeknek legtöbbször azonban megfejteni nem tudjuk. A későbbi századokban, mikor vízjeggyül címereket, több betűt használnak, a vonatkozásnak felderítése nem jár nehézséggel pl. nálunk a brassói papirmalom (1546.) Brassó, a kolozsvári papirmalom (1584.) Kolozsvár, a nagyszebeni papirmalom (1573.) Nagyszeben városának címerét használja vízjeggyül. A gyulafehérvári 1647-ből való papiroson látható G. R. betűk való-

¹ Lásd *Briquet* C. M.: De la valeur des filigranes du papier. 6. 1.

² Lásd *Kirchner* E.: Das Papier, I. 29. 1.

színüleg Georgius *Rákóczi* nevének kezdőbetűi, ki ezt a malmot alapította vagy megújította; későbbi 1665-ből való papirosán vízjegyül egy karddal átdöfött sisakot látunk a pajzsban és két sorban M. A. P. T. betűket kétségtelenül: Michael *Apafi* Princeps Transsilvaniae.¹

A vizsgálatunk körét képező vízjegyek a legnagyobb változásokat mutatják. Találunk pusztán vonal ábrázolásokat, betűket, ornamentumokat, használati eszközöket, valódi és képzeleti állatokat, virágokat és gyümölcsöket.

Elnevezésük sokszor a legnagyobb gondot és körültekintést veszi igénybe; pl. a gothikus *p* különféle helyzetben *q*-nak, *d*-nek *b*-nek, *h*-nak látszik, a rajz sokszor csak konturvonalakkal jelzi az ábrázolt tárgyat, mi többször hibás elnevezésre vezet. Máskor a teljesen jól kivehető tárgyat nem tudjuk precíz megnevezni, különösen azon használati eszközökről mondhatjuk ezt, melyek régen kimentek a használatból, pl. 66—67. ábrát *Kirchner* a papirkészítők ütőeszközének vagy háromágú villának; *Briquet* korbácsnak (férule) nevezi, *Guntermann* kereplőnek tartja, melylyel a ragályos betegségben sinlődők jelezték, hogy egészséges emberek távol maradjanak tőlük. Mi szintén kereplőnek neveztük el.

A vízjegyek gyűjtése a kutatók részéről gondos átpauzálás útján történik. Ez a könyveknél nem ütközik oly nagy akadályokba, mint az okleveknél. Sokszor a pecsét takarja el a vízjegyet, máskor a széjjelmálni kezdő papiros alá újat ragasztanak, mely a vízjegyet teljesen eltakarja. Néha az idők viszontagságai folytán különféle sérüléseket szenved az oklevél s a vízjegy megcsonkul. A legtöbb esetben, miután a papiros oklevél szövege rövidségénél fogva nem sok tért vett igénybe, a papiros ívet szeletekre vágják, átvágják a vízjegyet is s innét van, hogy sok vízjegynek meghatározása csonkasága folytán lehetetlen.

Mindezen nehézségekkel talákoztunk a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárában és az Országos Levéltárban átkutatott papiros oklevélanyagnál. A talált vízjegyek közül 1216-ot meg tudunk határozni, 372 pedig csonkasága miatt meg nem határozható.

¹ *Kemény* I.: Ueber das in der Diplomatik des Auslandes und Ungarns mit Innbegriff Siebenbürgens erscheinende älteste Linnenpapier. Magazin für Geschichte, Litteratur . . . Siebenbürgens. I. Bd. — *Thallóczy* Lajos: I. Apafi Mihály udvara. Századok, 1878. 531. l.

A meghatározható vízjegy anyagot a következő csoportokba osztottuk:

I. Vonaljegyek:

1. Vonaljegyek körrel	141 drb	5 változatban
2. Vonaljegyek körrel és kis kereszttel	36 »	10 »
3. Vonal félhaldal vagy csillaggal és ezen jegyek önmagukban	4 »	3 »
4. Másfajta vonaljegyek: háromszög, kör, kereszt és hármás halom	47 »	15 »

II. Az ember és művei:

1. Emberi és emberekhez hasonló alakok és részei	21 »	8 »
2. Betük	50 »	16 »
3. Az ember művei	30 »	5 »
4. Szerszámok és eszközök	363 »	36 »
5. Fegyverek	133 »	10 »

III. Állatok 244 » 49 »

IV. Növények 147 » 22 »

Összesen 1216 drb 179 változatban.

A fenti változatokba csak főtypusokat vettünk fel. Teljesen egyenlő, egymást fedő vízjegyet alig találunk. Rendesen az egy vagy közel egymáshoz eső időben és helyen kiadott oklevelek vízjegyei fedik egymást, jeléül annak, hogy egy gyárból, ugyanazon merítőtől kerültek ki s valószínűleg ugyanazon kereskedőtől vették a papirost, pl. *Széchy* Miklós országbíró 1358 szeptember 3-án és 1358 szeptember 19-én kelt oklevelein a kettős kereszt fedí egymást.¹ Máskor ugyanazon helyen és napon kelt oklevelek vízjegyei sem fedik egymást, mint azt az esztergomi káptalannak 1355. márczius 29-én kiadott két oklevelén — mely vízjegyül két kört mutat vonallal, mely a körökön túl terjed — tapasztaljuk.² Néha az egy és ugyanazon helyen és időben kiadott oklevelek vízjegyei különböző ábrát mutatnak. Péter erdélyi alvajdának 1364 május 8-án kelt két oklevelének egyike lóherét mutat duplavonalú szárral,³ a másik pedig körtét három közepesen haj-

¹ Lásd a 28. ábrát.

² Lásd a 3. ábrát.

³ Lásd a 188. ábrát.

lított szárral.¹ Van eset arra is, hogy különböző helyen és időben kelt oklevelek vízjegyei fedik egymást, így a jászói konventnek 1396-ban és a szépesi káptalannak 1400-ban kelt oklevele, melynek vízjegye ökörfejet mutat, szarva közt keresztel, szájában gyűrűt tartva.²

Az ugyanazon ábrát feltüntető vízjegyeknek egymástól való eltérése főleg a méretben, a nagyságban mutatkozik. Ennek az eltérésnek oka az, hogy a papírmalmokban egyszerre több meritőformát használnak, melyek mindegyikén elütő nagyságú a vízjegy. A meritőformát legfeljebb két évig használják s akkor újjal cserélik föl, melyen a vízjegy méretei, elhelyezése eltérést mutat. Az elhasznált és félretett meritőformát szükség esetén néha évek múlva ismét használatba veszik s így történik meg az, hogy néha teljesen fedő vízjegyet nagyobb időközökben találunk.³

A méreteken kívül a vízjegyeken előforduló változások a következők:

a) magán az alakon történik a változás egyes részének vagy részeinek megváltoztatásával. Pl. az egyszarvúfejet 1341—1377-ig sima, hosszú, egyenes szarvval találjuk ábrázolva; 1346—1351-ig kissé görbített szarvval; 1386-ban fogas szarvval; 1390-ben fogas szarvval és fürtös sörénnyel;⁴

b) az alak vagy egyes részeinek elhelyezési módja tüntet fel változást, pl. körte két levéllel egyenes vagy kissé görbített szárral 1339—1385-ig; közepesen hajlított szárral 1345—1372-ig; erősen görbített szárral 1348—1379-ig;⁵

c) előfordulnak egész, fél alakok vagy egyes testrészek, pl. a szarvas félig ugró helyzetben 1394—1400-ig; szarvasfej 1380—1384-ig; szarvas agancs 1333—1400-ig.⁶

d) a leggyakoribb változást a főjegyhez járuló mellékjegyek adják. Ez ismét kétféle:

a) a főjegy változatlanul megmarad s csak a járulékok időzik elő a változást, pl. a hármass halom vonallal 1387—1393-ig;

¹ Lásd a 197. ábrát.

² Lásd a 139. ábrát.

³ Lásd *Briquet* C. M.: *De valeur des filigranes du papier*. Genève, 1892. 4. l.

⁴ Lásd a 154—158. ábrát.

⁵ Lásd a 196—199. ábrát.

⁶ Lásd a 146—148. ábrát.

a vonalat fönt egy kis vonal keresztezi 1360—1400-ig; ugyanaz körben 1395-ben; ugyanaz András-keresztel 1393-ban; hármashalom dupla vonalú keresztel 1346-ban;¹

β) a főjegy egyes részei elmaradnak s helyükbe járulékok, mellékjegyek lépnek, pl. az ökörfej különféle változatai.²

A vízjegyek egyes típusai csak bizonyos ideig voltak használatban. *Kirchner* legfeljebb 25 évre teszi azt az időt, mely után a vízjegyek változnak. Ha tényleg azt tapasztalnók, hogy a 25 év fix időpont, akkor a vízjegyek a dátátlan papiros-oklevelek dátumának meghatározásánál fontos — habár csak 25 éven belül — kriteriumot képeznének, de kutatásunk ennek ellenkezőjéről győzött meg. Találunk vízjegyeket, melyek ezt az időt messze túllépik s viszont olyanokat, melyek sokkal rövidebb életűek, pl. a harang kisebb alakját 1333—1400-ig³ vagy a szarvas-agancsot 1333—1400-ig⁴; a duplávonalú egymást keresztező kulcspárt felakasztó zsinórral 1372—1380-ig.⁵ Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a papiros készítése és a kancelláriákban való használata között sokszor hosszabb idő folyt le s azt, hogy — mint már jeleztük — a félretett s évek múltán ismét használatba vett merítőformák következtében hosszabb időközökben ugyanazon vízjegyekkel találkozunk. A főjegy sokszor igen hosszú ideig tartja magát, pl. az ökörfej 300 évig különféle járulékokkal kapcsolatban.

A vízjegyek a dátum meghatározására alkalmatlanok lévén, az a kérdés merül fel, van-e a vízjegyek tanulmányozásának valami más gyakorlati haszna? Ezen kérdésre a felelet az, hogy van. Vízjegyeink segítségével meg tudjuk világítani azt a kérdést, mely országok, mely gyárok látták el papirossal hazánkat, mely papírmalmok hiányában a XIV., sőt a XV. században is külföldi gyártmányokra szorult.

Az eddig Európa különböző országaiban, különböző levéltárakban, könyvtárakban eszközölt kutatások eredményei, a talált vízjegyek főbb típusainak közrebocsátása és eredetének meghatáro-

¹ Lásd a 32—36. ábrát.

² Lásd a 126—139. ábrát.

³ Lásd a 89. ábrát.

⁴ Lásd a 148. ábrát.

⁵ Lásd a 73. ábrát.

zása lehetővé teszik, hogy XIV. századbeli papirosaink legtöbbjének eredetét összehasonlítás útján meg tudjuk határozni.

Az összehasonlítás eredménye azt mutatja, hogy a legtöbb XIV. századbeli papirosunk olaszországi eredetű. A következő 18, különféle változatokban s 580-szor előforduló, vízjegyről nemcsak az országot, hanem a gyár helyét is meg tudjuk mondani:

1. Két kör vonallal, több változatban. Fabrianói jegy. ¹ Az átkutatott anyagban 96-szor fordul elő	1—3. ábra.
2. Két kör vonallal. A két kör között a vonalat egy kis vonal metszi. Fabrianói jegy. ¹ Az átkutatott anyagban 21-szer fordul elő	4—6. »
3. Két kör vonallal, melyet fönt egy kis vonal keresztez. Fabrianói jegy. ¹ Az átkutatott anyagban 25-ször fordul elő	7—8. »
4. Két kör vonallal, fönt Andráskereszttel. Velencei jegy. ² Az átkutatott anyagban 17-szer fordul elő	9. »
5. Két koncentrikus kör kereszttel. Velencei jegy. ³ Az átkutatott anyagban 9-szer fordul elő	24. »
6. Szerecsenfej dupla szalaggal. Velencei jegy. ⁴ Az átkutatott anyagban 6-szor fordul elő	38. »
7. Kéz. Fabrianói jegy. ⁵ Az átkutatott anyagban 1-szer fordul elő	43. »
8. Kétkerekű szekér. Fabrianói és piemonti jegy. ⁶ Az átkutatott anyagban 1-szer fordul elő	64. »
9. Duplavalonú kereplő. Fabrianói jegy. ⁷ Az átkutatott anyagban 40-szer fordul el	66—67. »
10. Fogó. Fabrianói jegy. ⁸ Az átkutatott anyagban 6-szor fordul elő	71. »
11. Vadászkürt. Velencei jegy. ⁹ Az átkutatott anyagban 65-ször fordul elő	86—87. »

¹ Lásd: *Kirchner* E. 22. l.

² Lásd: U. o. 21. l.

³ Lásd: U. o. 22. l.

⁴ Lásd: U. o. 21. l. *Keinz* F. 22. l.

⁵ Lásd: *Kirchner* E. 19. l.

⁶ Lásd: *Keinz* F. 26. l. *Briquet* C. M. 73. l.

⁷ Lásd: *Kirchner* E. 24. l. *Keinz* F. 27. l.

⁸ Lásd: *Kirchner* E. 23. l.

⁹ Lásd: *Kirchner* E. 19. l. *Keinz* F. 30. l. *Briquet* C. M. 80. l.

12. Harang. Fabrianói jegy. ¹ Az átkutatott anyagban 175-szer fordul elő	89—95. ábra.
13. Kézij. Fabrianói jegy. ² Az átkutatott anyagban 35-ször fordul elő	107. »
14. Tör. Velencei jegy. ³ Az átkutatott anyagban 7-szer fordul elő	111. »
15. Ij-nyillal. Fabrianói jegy. ⁴ Az átkutatott anyagban 67-szer fordul elő	116—118. »
16. Madár dicsfénnyel. Genuai jegy. ⁵ Az átkutatott anyagban 4-szer fordul elő	168. »
17. Madár zárt csőrrel. Velencei jegy. ⁶ Az átkutatott anyagban 1-szer fordul elő	170. »
18. Madár nyitott csőrrel. Fabrianói jegy. ⁷ Az átkutatott anyagban 4-szer fordul elő	171. »
Összesen: 580 ábra.	

A többi vízjegy legnagyobb részéről számszerint 430-ról — bár a gyár helyét nem tudjuk meghatározni — azt kell állítanunk, hogy olaszországi gyáraknak a jegyei, mert a legtöbbje tömegesen fordul elő olaszországi levéltárak papírjain. Olaszország pedig, melynek legvirágzóbb papiros-ipara volt, nem szorult idegen országok gyártmányaira.

Olaszországi levéltárakban tömegesen előforduló vízjegyek közül átkutatott anyagukban a következők fordulnak elő:

1. Két félhold vonallal, fönt keresztel és gyűrűvel. Előfordul Genuában, Provenceban, Dauphinéban, Piemontban, Savoyában és Lengyelországban. Anyagunkban 1-szer fordul elő 19. ábra
2. Csillag két egyenlő oldalú háromszögből. Előfordul Genuában, Fabrianóban, Savoyában, Provenceban, Dauphinéban, Lyonban, Nürnbergben és Svájcban. Anyagunkban 1-szer fordul elő 22 »

¹ Lásd: *Kirchner* E. 21. l.

² Lásd: *Keinz* F. 32. l.

³ Lásd: *Kirchner* E. 19. l.

⁴ Lásd: *Keinz* F. 34. l.

⁵ Lásd: U. o. 42. l.

⁶ Lásd: *Kirchner* E. 28. l.

⁷ Lásd: U. o. 29. l.

3. Három háromszög összekötve. Előfordul Genuában, Provenceban és Bajorországban. Anyagunkban 1-szer fordul elő 23. ábra
4. Hármashalom különféle változatai. Előfordul Genuában, Fabrianóban, Paduában, Franciaországban és Bajorországban. Anyagunkban 17-szer fordul elő 32—36. »
5. Angyal. Előfordul Genuában, Fabrianóban, Provenceban, Pistoeben, Bajorországban. Anyagunkban 2-szer fordul elő 37. »
6. Sziréna. Előfordul Genuában, Fabrianóban, Páduában, Provenceban, Frankfurtban és Lengyelországban. Anyagunkban 8-szor fordul elő 44. »
7. A betű. Előfordul Genuában, St. Quentinben, Bajorországban és Lengyelországban. Anyagunkban 3-szor fordul elő 45. »
8. B betű különféle változatai. Előfordul Genuában, Turinban és Grenobleben, Cronbergben és Sziléziában. Anyagunkban 11-szer fordul elő 47. »
9. R betű különféle változatai. Előfordul Genuában, Bolognában és Lengyelországban. Anyagunkban 15-ször fordul elő 51—53. »
10. S betű különféle változatai. Előfordul Fabrianóban, Bolognában, Avignonban, Nápolyban, Franciaországban, Spanyolországban és Frankfurtban. Anyagunkban 6-szor fordul elő 54—56. »
11. Vár kétféle változatban. Előfordul Genuában, Bolognában, Frankfurtban, Hágában és Sziléziában. Anyagunkban 10-szer fordul elő 60—61. »
12. Olló. Előfordul Genuában, Fabrianóban, Dél-franciaországban, Strassburgban és Münchenben. Anyagunkban 1-szer fordul elő 69. »
13. Kulcs különféle változatai. Előfordul Genuában, Bolognában, Arezzóban, Provenceban, Lausanneban, Franciaországban, Bajorországban, Hágában, Lengyelországban és Sziléziában. Anyagunkban 46-szor fordul elő 72—77. »
14. Ülőalj. Előfordul Genuában, Fabrianóban, Provenceban, Dauphinében, St. Gallenben

- és Bajorországban. Anyagunkban 2-szer fordul elő 79. ábra
15. Súly antik stílusban. Előfordul Genuában, Fabrianóban, Provenceban, Dauphinében, Lyonban, Belgiumban és Lengyelországban. Anyagunkban 1-szer fordul elő 80. »
16. Mérleg különféle változatai. Előfordul Genuában, Fabrianóban, Lengyelországban és Szászországban. Anyagunkban 12-szer fordul elő ... 81—84. »
17. Korona különféle változatai. Előfordul Genuában, Bolognában, Franciaországban és Bajorországban. Anyagunkban 8-szor fordul elő 101—104. »
18. Mészáros fejszéje. Előfordul Genuában, Fabrianóban, Bolognában, Provenceban, Grenobleban és Bajorországban. Anyagunkban 5-ször fordul elő 109. »
19. Ökörfej különféle változatai. Előfordul Genuában, Fabrianóban, Nápolyban, Provenceban, Dauphinében, Pfalzban, Németországban, Lengyelországban, Csehországban és Sziléziában. Anyagunkban 110-szer fordul elő ... 126—139. »
20. Bak ugró helyzetben. Előfordul Genuában, Fabrianóban, Provenceban, Dauphinében és Bajorországban. Anyagunkban 2-szer fordul elő 141. »
21. Kosfej, a szarvak közt vonallal, fönt Andráskeresztrel. Előfordul Fabrianóban, Neuburgban, Reichenbergben és Bajorországban. Anyagunkban 2-szer fordul elő 144. »
22. Szarvas félig ugró helyzetben. Előfordul Fabrianóban, Genuában, Franciaországban, Svájcban és Lengyelországban. Anyagunkban 5-ször fordul elő 146. »
23. Sárkány. Előfordul Genuában, Fabrianóban, Provenceban, Piemontban, Lyonban, Dauphinében, Svájcban, Savoyában, Bajorországban és Lengyelországban. Anyagunkban 24-szer fordul elő 150—151. »
24. Grif. Előfordul Genuában, Fabrianóban, Dél-franciaországban, Genfben, Lengyelországban és Sziléziában. Anyagunkban 2-szer fordul elő 152. »

25. Egyszarvúfej különféle változatai. Előfordul Genuában, Fabrianóban, Páduában, Dél-franciaországban, Háágában, Frankfurtban, Lengyelországban és Sziléziában. Anyagunkban 14-szer fordul elő 154—159. ábra
26. Hal. Előfordul Genuában, Fabrianóban, Frankfurtban és Sziléziában. Anyagunkban 10-szer fordul elő 161. >
27. Cseresznye. Előfordul Genuában, Fabrianóban, Bolognában, Délfranciaországban, Pfalzban, Lengyelországban és Sziléziában. Anyagunkban 6-szor fordul elő 192—193. >
28. Szilva. Előfordul Genuában, Bolognában, Dél-franciaországban, Lengyelországban és Sziléziában. Anyagunkban 14-szer fordul elő ... 194. >
29. Körte két levéllel hosszú szárazakon. Előfordul Genuában, Bolognában, Avignonban, Nápolyban, Franciaországban, Spanyolországban, Frankfurtban, Lengyelországban és Sziléziában. Anyagunkban 81-szer fordul elő 196—199. >
30. Liliom különféle változatai. Előfordul Fabrianóban, Genuában, Provenceban, Franciaországban, Bajorországban, Háágában és Sziléziában. Anyagunkban 10-szer fordul elő ... 179—184. >

A fönt közölt két táblázat eredményeképpen konstatáljuk hogy a XIV. századból összegyűjtött 1271 vízjegyes papiros közül 1010 olasz eredetre vall. Más ország, mely a XIV. században hozzánk papirost szállított volna, tekintetbe nem jöhet. Németországra semmiesetre sem gondolhatunk, mint eddig hitték. Németországnak papiros-ipara csak a XIV. század utolsó tizedében kezdődik s így maga is külföldi s a vízjegyek után itélve leginkább olasz papirosra szorult. Délnémetországot még a XV. században is Olaszország látta el a szükséges papirosanyaggal, különösen Milano és Velence voltak a szállító helyek. Görlitz 1376—1426-ig olaszországi papirost használt szükségleteinek fedezésére. Délnémetországi nyomtatványokban sok vízjegyet találunk, melyek az egyidejű velencei és más olasz nyomtatványokban fordulnak elő és a melyekből több pl. a dogesüveg, bitoroskalap és egyes olasz városok és családok czimerképei szemmel láthatólag olasz eredetre vallanak. Nyugat- és Északnémetország Brüggen, Antwerpenen és

Kölnön át Franciaországból és Burgundiából fedezte papiros-szükségletét. Az itt talált vízjegyek java része azonos az egyidejű francziai és burgundiai papirosok vízjegyeivel.¹

Kutatásaink arról győznek meg, hogy a XIV. században Európa nagy része Olaszországból szerezte be papirosát, így Magyarország, Németország nagy része, Szilézia és Lengyelország. Mindezen országokban talált XIV. századbeli papirosok vízjegyeinek legnagyobb részét megtaláljuk Olaszország egyidejű papirosain is.

¹ *Wattenbach* W. 144. old. *Sotzmann*. Serapeum 1846. Nr. 7. *Murr*, Ch. G. Journal zur Kunstgeschichte und zur allgemeinen Litteratur XIII. Theil. 53. old.